

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Reuter, Martina

Title: Sukupuoli valistuksen filosofiassa

Year: 2022

Version: Published version

Copyright: © Tekijät, 2022

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Reuter, M. (2022). Sukupuoli valistuksen filosofiassa. In H. Laiho (Ed.), Valistuksen perinnöt : Suomen Filosofisen Yhdistyksen kollokvion esitelmiä (pp. 7-23). University of Turku. Reports from the Department of Philosophy, 50. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-8848-8>

Sukupuoli valistuksen filosofiassa

Martina Reuter

Valistuksen filosofiset perinnöt voidaan jakaa ainakin kuuteen osa-alueeseen. Nämä ovat:

- 1) Kysymykset tiedosta ja tiedon mahdollisuuden ehdoista, tunnettuina esimerkkeinä David Humen skeptisismi ja Immanuel Kantin transsendentaalifilosofinen vastaus.
- 2) Kysymykset ihmisluonnosta ja ihmisluonnon suhteesta muihin eläimiin, esimerkiksi kysymys rationaalisuudesta ihmisyyden määrittäjänä ja keskustelu materialistisesta ihmiskäsityksestä.
- 3) Kysymykset sivistyksestä, sen alkuperästä ja kehityksestä sekä ei vähiten sivistyksen kritiikki, joka toisin kuin usein ajatellaan, oli keskeisesti läsnä jo 1700-luvun valistuksessa.
- 4) Kysymykset kasvatuksesta ja koulutuksesta, joiden keskiössä on kysymys siitä, miten ihmistä voi opettaa ajattelemaan itse.
- 5) Kysymykset moraalista, joihin kuuluvat kysymys siitä, perustuuko moraalit järkeen, tunteisiin vai molempiin, ja kysymys siitä, voidaanko moraalit ajatella ilman Jumalaa.
- 6) Valistuksen poliittinen perintö, joka kiteytyy Ranskan vuoden 1789 vallankumouksen iskulauseeseen vapaus, tasa-arvo ja ihmisten välinen sisaruus.

Valistuksen moninaisuuden ymmärtämiseksi on hyvä erottaa nämä osa-alueet toisistaan, vaikka ne usein ovat tiiviissä vuorovaikutuksessa keskenään ja niiden välillä esiintyy sekä käsitteellisiä että kausaalisia yhteyksiä. Moni valistusfilosofi esimerkiksi ajattelee, että vapaus ja itsenäinen ajattelu ovat käsitteellisesti yhteydessä toisiinsa, edellyttäen toinen toistaan. Kaikki osa-alueet eivät kuitenkaan ole näin vahvasti sidoksissa toisiinsa. Tasa-arvoa on esimerkiksi vaadittu vedoten moneen erilaiseen ihmiskäsitykseen. On myös selvää, että kysymys sukupuolesta näyttäytyy erilaisena riippuen siitä, mitä osa-aluetta tarkastelemme.

Luettelemani osa-alueet ovat ominaisia kaikille valistusajattelijoille, vaikka kysymyksiin annetut vastaukset saattavat poiketa toisistaan paljonkin. Varsinkin aatehistoriallisessa tutkimuksessa on tullut tavaksi korostaa

valistuksen moninaisuutta erottelemalla koulukuntia tai jopa "valistuksia", joita on nimetty maantieteellisten alueiden ja kielialueiden mukaan. Puhutaan etenkin ranskalaisesta, skotlantilaisesta ja saksalaisesta valistuksesta. Tämä jaottelu monipuolistaa tärkeällä tavalla aikaisempaa käsitystä yhtenäisestä valistuksesta, mutta jaottelun ylikorostaminen on ongelmallinen ainakin kahdesta syystä. Jaottelu saattaa yhtäältä piilottaa näiden "valistusten" sisäisen monimuotoisuuden ja toisaalta unohtaa alueiden ja kielten välisen vilkkaan vuorovaikutuksen. Saksalainen Kant sai tunnetusti ajattelulleen keskeisiä vaikutteita sekä skotlantilaiselta Humelta että ranskalaiselta Jean-Jacques Rousseaulta.

"Varsinainen" valistus ajoitetaan usein 1700-luvulle, mutta valistuksen filosofisen sisällön näkökulmasta ei ole kovin mielenkiintoista pohtia milloin valistus alkoi – tai loppui, jos ajattelemme sen loppuneen. Sen sijaan on mielenkiintoista tutkia valistuksen juuria tutkimalla sen keskeisten käsitteiden alkuperää. On esimerkiksi melko yhdentekevää miettiä, oliko John Locke valistusfilosofi vai ei, mutta on mielenkiintoista tutkia, miten hän käytti valistukselle ominaisia käsitteitä, kuten vapauden ja kasvatuksen käsitteitä.

Näistä lähtökohdista käsin tarkastelen joitakin tapoja, joilla sukupuolesta on keskusteltu valistuksen perinteessä. Käsittelyni jakautuu kolmeen alalukuun. Ensimmäisessä alaluvussa näytän miten Ranskan vallankumoukselle keskeiset vapauden, tasa-arvon ja sisaruuden käsitteet ilmenivät 1600-luvun ja sitä edeltäneessä sukupuolikeskusteluissa. Toisessa alaluvussa käsittelen Mary Wollstonecraftin valistusajattelua keskittyen hänen ajatukseensa sivistyksen keskeneräisyydestä. Viimeisessä alaluvussa tarkastelen Olympe de Gougesin käsitystä poliittisesta tasa-arvosta ja sen suhteesta sukupuolieroon.

Vapaus, tasa-arvo ja sisaruus ennen Ranskan vallankumousta

Ranskan vallankumous toi vapauden, tasa-arvon ja veljeyden vaatimukset osaksi maailmanhistoriaa. Vapauden käsitteen varhaisempaa historiaa on tutkittu paljon, ja myös tasa-arvon käsitteen alkuperää on etsitty viimeistään 1600-luvun poliittisesta ajattelusta.¹ Tasa-arvon käsitteen esiintyminen osana 1600-luvun keskustelua sukupuolten välisistä suhteista on kuitenkin jäänyt vähemmälle huomiolle. 1600-luvun ranskankielinen sukupuolikeskustelu oli kuitenkin se konteksti missä sana tasa-arvo, ranskaksi *égalité*, alkoi esiintyä kirjojen otsikoissa. Sana esiintyy vuonna 1622 – eli reilut 150 vuotta ennen Ranskan vallankumousta – Marie le Jars de Gournayn esseen otsikossa *Miesten ja naisten tasa-arvosta (Égalité des hommes et des femmes)*. Puoli vuosisataa

¹ Vapauden käsitteestä ks. Skinner 1998 ja tasa-arvon käsitteestä Hoekstra 2013.

myöhemmin sana toistuu samassa merkityksessä François Poulain de la Barren kirjaotsikossa *Sukupuolten tasa-arvosta (De l'égalité des deux sexes, 1673)*.

Gournayn ja Poulainin käytössä *égalité* tarkoittaa samanlaisuuteen perustuvaa samanarvoisuutta. Se on sekä deskriptiivinen käsite, joka kuvaa tosiasioihin perustuvaa samanlaisuutta, että normatiivinen käsite, joka vaatii samanarvoisuutta. Varsinkin Gournay korostaa, että hän välttää ”kaikkia äärimmäisyyksiä” ja pitää ”naisia yhdenvertaisina miesten kanssa” (Gournay 2021, 198). Näin hän erottautuu renessanssinaikaisesta *querelle des femmes*-kiistasta, jonka puitteessa esitettiin argumentteja jommankumman sukupuolen ylivertaisuuden puolesta (esim. Marinella 2021). Tasa-arvo tarkoittaa, että sukupuolet ovat kaikilta olennaisilta osin samanlaiset eikä kumpikaan sukupuoli ole toista parempi.

Sekä Gournay että Poulain esittävät omat metafysiset perustelunsa sukupuolten samuudesta. Gournayn tapauksessa argumentti on puhtaan aristoteelinen. Hän kirjoittaa:

[I]hmiseläin ei tarkkaan ottaen ole mies eikä nainen. Sukupuolia ei ole tehty kahdeksi ilman lisämääreitä eikä siksi, että kaksi lajia erottuisi toisistaan, vaan ainoastaan suvunjatkamisen vuoksi. Ihmiseläimellä ei ole muuta omaa muotoa ja eroa muihin lajeihin kuin järjellinen sielu. (Gournay 2021, 206.)

Viisikymmentä vuotta myöhemmin samuusargumentin filosofinen perusta on vaihtunut René Descartesin filosofiaan pohjautuvaksi. Descartesin mieli-ruumis-dualismiin viitaten Poulain kirjoittaa:

On helppo huomata, että sukupuolten ero koskee vain ruumista, tarkemmin sanoen ihmisen lisääntymiseen liittyviä osia. [...] Jos mieltä tarkastellaan sellaisena ja itsessään, havaitaan, että se on luonnoltaan samanlainen ja yhtäläinen kaikissa ihmisissä. (Poulain 2021, 285.)

Gournayn ja Poulainin väitteet sukupuolten tasa-arvosta pohjautuvat ensisijaisesti metafysiisiin ihmissuontoa koskeviin argumentteihin, jotka ovat Gournayn tapauksessa aristoteelisia ja Poulainin tapauksessa kartesiolaisia. Näemme, että hyvin samankaltaiset väitteet sukupuolten samuudesta voivat perustua kahteen hyvin erilaiseen metafysiseseen järjestelmään.

Gournayn ja Poulainin tasa-arvokäsitteen normatiivisuus tulee näkyviin, kun tarkastellaan mitä he kirjoittavat tyranniasta. Molemmat väittävät, että koska sukupuolet ovat samanarvoiset, on miesten valta naisiin tyrannian

muoto, eli epäoikeutettua, puhtaasti eläimelliseen fyysiseen voimaan perustuvaa (väki)vallankäyttöä (Gournay 2021, 206; Poulain 2021, 266). Ajatus miesten ylivallasta tyrannian muotona on varhaisempi kuin samuusargumentit sukupuolten tasa-arvosta. Alkemistinä ja skeptikkona tunnettu Agrippa von Nettesheim kirjoitti jo 1500-luvun alkupuolella:

Jumalallista oikeutta ja luonnonlakeja vastaan hallitsevan miesten tyrannian vuoksi naisille aikoinaan suotu vapaus on kuitenkin nykyään evätty epäoikeudenmukaisilla laeilla, mitätöity totunnaisilla tavoilla ja tukahdutettu kasvatuksella. (Agrippa 2021, 115.)

Kuten näemme, Agrippa asettaa tyrannian vastakkain Ranskan vallankumouksen ensimmäisen vaatimuksen eli vapauden kanssa. Tutkielmansa alussa Agrippa toteaa, että ”kummankin [sukupuolen] synnynnäinen vapaus on samanarvoinen” (Agrippa 2021, 86). Tutkielman lopussa hän korostaa yllä olevan lainauksen sanoin, että vallankäyttö, joka rikkoo synnynnäistä vapautta, on tyranniaa.

Agrippan muotoilussa yhdistyvät viittaukset luonnonoikeusteoriaan ja Aristoteleen tyrannian määritelmään.² Aristoteleen määritelmän mukaan tyrannia on epäoikeutettu valtiomuoto siksi, että tyranni hallitsee itsensä veroisia tai itseään parempia vapaita yksilöitä vastoin heidän tahtoaan. *Politiikassa* hän kirjoittaa:

Tyrannian kolmas laji vaikuttaa olevan varsinainen tyrannia ja vastine täydelliselle kuninkuudelle. Tällaista valtaa käyttää välttämättä yksinvaltainen tyranni, joka vailla vastuuta hallitsee kaikkia itsensä veroisia ja parempiaan pitäen silmällä omaa etuaan mutta ei hallittavien etua. Siksi hän myös hallitsee vastoin alamaisten tahtoa. Kukaan vapaa ei vapaaehtoisesti alistu tällaiseen valtaan. (Aristoteles, *Politiikka* IV 10. 1295a18-23.)

Aristoteles itse ei pitänyt naisia miesten veroisina vapaina yksilöinä, eikä heidän hallitsemisensa siten voinut käsitteellisesti olla tyranniaa. Luonnonoikeusteoriaan vedoten Agrippa kuitenkin väittää, että kaikki ihmiset ovat yhtä lailla vapaita, jolloin tyrannian määritelmä pätee myös naiseen kohdistuvaan vallankäyttöön. Tämä oli naisten vapaudesta ja samanarvoisuudesta käydyn keskustelun kannalta tärkeä käänne.

² Luonnonoikeusteorian historiallisesta kehityksestä ks. Mäkinen 2019.

Yhdistämällä luonnonoikeusteorian ja tyrannian määritelmän Agrippa myös konkretisoi abstraktit puheet kaikkien yhtäläisestä vapaudesta. Yksityiskohtainen viittaus epäoikeudenmukaisiin lakeihin, totunnaisiin tapoihin ja tukahduttavaan kasvatukseen tuo mieleen monia paljon myöhempiä valistusajattelijoita. Agrippa yksilöi vapauden rajoitukset. Hän teki tapoihin sekä koulutukseen liittyvän epävirallisen vallankäytön näkyväksi ja politisoi sen viittaamalla tyrannian käsitteeseen. Agrippa ei kuitenkaan puolustanut sukupuolten tasa-arvoa, vaan hän väitti, että naisten ja miesten yhtäläisen jumalallisen sielun ohella ”hohdokas ja maineikas naissuku ylittää karkean miessuvun lähes mittaamattomalla tavalla” (Agrippa 2021, 86). Vapauden vaatimus ei itsessään edellytä tasa-arvoa. Miehet ovat Agrippan tulkinnassa tyranneja, jotka hallitsevat parempiaan vastoin heidän tahtoaan.

Ranskan vallankumouksen iskulauseen kolmas käsite, veljeyys, on niin ikään paljon vallankumouksellista merkitystään vanhempi. Puhe sisaruudesta juontaa osan juuristaan uskonnollisiin veljes- ja sisarkuntiin, joissa sisarusia yhdisti yhteinen taivaallinen isä, jolle elämä omistettiin. Varsinkin nunnaluostareissa myös Neitsyt Maria yhdisti sisaria. Christine de Pizanin teos *Kirja naisten kaupungista* (*Le livre de la Cité des Dames*, 1405) on oivallinen varhainen esimerkki siitä, miten kristinuskoon pohjautuva käsitys sisaruudesta saa poliittisia merkityksiä. Kolmiosaisessa teoksessa tarinan kertoja Christine rakentaa naisille oman muureilla suojatun kaupungin kolmen hänelle ilmestyksenä saapuneen ylhäisen rouvan avustamana. Ensin rouva Järki esittää argumentit, joiden avulla kumotaan miesten virheelliset puheet naisten puutteista ja rakennetaan kaupungin suojamuuri näiden argumenttien varaan. Toisessa osassa rouva Oikeamielisyys johtaa kaupungin rakennustöitä historian lukuisten hyveellisten ja hallintakykyisten naisten avustamana. Viimeisessä osassa rouva Oikeudenmukaisuus kutsuu Neitsyt Marian kaupungin kuningattareksi ja kaikkia naisia sen asukkaiksi.

Christine ei rakenna tasa-arvoista kaupunkia – jotkut naiset ovat myös ihannekaupungissa ylhäisempiä kuin toiset – ja hän asettaa myös naisten vapaudelle selkeät rajat. Kirjan viimeisessä luvussa, joka on osoitettu kaikille naisille ”elittepä ylhäisessä, keskinkertaisessa tai alhaisessa asemassa” (Christine de Pizan 2021, 73), hän korostaa, että teidän, ”hyvät rouvat, jotka olette naimisissa, ei kannata tuntea kaunaa siitä, että olette miestenne alamaisia, sillä ihmisen ei ole aina paras olla vapaa” (Christine de Pizan 2021, 71–72). Christine ei kritisoi vaimojen tai tytärien tottelevaisuutta sinänsä, vaan miesten moraalitonta vallan väärinkäyttöä. Näemme selkeän eron, kun vertaamme tätä Agrippaan, joka sata vuotta myöhemmin, luonnonoikeusteorian vaikutuksesta,

korosti kaikkien yhtäläistä vapautta, ja 1600-luvun kirjoittajiin, jotka korostivat sukupuolten tasa-arvoa.

Vapauden ja tasa-arvon sijaan Christine kuvaa yksityiskohtaisesti naisten välistä yhteistyötä ja lähimmäisenrakkautta, joka suuresti muistuttaa naisten välistä solidaarisuutta. Kaupungin rakennushanke käynnistyy näin:

Niin rouva Järki vastasi minulle: "Nouse nyt ylös, tyttäreni. Lähtekäämme pidempään odottelematta Kirjoitusten niitylle. Naisten kaupunki perustetaan tuon niityn mehevään ja viljavaan maahan, jossa hedelmäpuut kukoistavat ja lempeät joet virtaavat ja joka on täynnä kaikkea hyvää. Ota ymmärryksesi kuokka ja kaiva voimalla. Tee syvät vallihaudat kaikkialle, missä näet viivaimeni jäljet, ja autan sinua kantamalla maan pois omilla hartioillani."

Totellakseni hänen käskyään nousin ylös siekailematta, tuntien itseni näiden naisten ansiosta paljon vahvemmaksi ja kevyemmäksi kuin aiemmin. Hän meni edellä minun seurattessani, ja niin saavuimme hänen kuvaamalleen niitylle. Niin aloin kaivaa tutkimuksen kuokalla hänen merkkinsä mukaisesti. (Christine de Pizan 2021, 47.)

Valmiin kaupungin tulee olla kaikkien "hyveellisten naisten turvapaikka" (Christine de Pizan 2021, 71) riippumatta heidän yhteiskunnallisesta asemastaan.³ Christinen tulkinnessa naisia yhdistää ennen kaikkea miesten heihin kohdistama vallankäyttö, joka kohdistuu naisasukupuoleen, erittelemättä asemaa tai yksilöllisiä ominaisuuksia. Christinen käsitys sisaruudesta on poliittinen juuri siinä merkityksessä, että sisaruus syntyy jaetusta sortokokemuksesta ja toimii lähtökohtana yhteiselle allegoriselle kaupunginrakennushankkeelle.

Christine, Agrippa, Gournay ja Poulain eivät luoneet vapauden, tasa-arvon ja sisaruuden käsitteitä, mutta voimme tämän ensimmäisen alaluvun johtopäätöksenä todeta, että näiden käsitteiden käyttö sukupuolikeskustelun yhteydessä muokkasi niiden merkitystä ja toi esille niiden poliittisia merkityksiä jo kauan ennen kuin käsitteet kanonisoiutuivat osaksi valistuksen ja Ranskan vallankumouksen perintöä. Palaan Ranskan vallankumoukseen tuonempana, mutta sitä ennen esitän joitakin huomioita Mary Wollstonecraftin valistusajattelusta.

³ Christine ei kyseenalaista yhteiskunnallisia hierarkioita, mutta hän korostaa, että "Ihmisten ylhäisyys ja alhaisuus eivät riipu ruumiin sukupuolesta vaan heidän moraalisesta ja hyveidensä täydellisyydestä" (Christine de Pizan 2021, 54).

Mary Wollstonecraft ja puolitiehen jäänyt sivistys

Jos valistuksen perintö määritellään alussa luettelemani kuuden osa-alueen avulla ja ajatellaan, että valistusfilosofi on henkilö, joka laajasti käsittelee kaikkia näitä osa-alueita, niin brittiläinen Mary Wollstonecraft nousee kiistattomasti valistusfilosofian kaanoniin. En voi tässä käsitellä hänen ajatteluaan kokonaisuudessaan, vaan olen valinnut teemaksi hänen käsityksensä sivistyksestä itsessään. Tämä näkökulma valottaa sekä hänen käsitystään sukupuolesta että hänen kriittistä dialogiaan skotlantilaisten valistusajattelijoiden ja Jean-Jacques Rousseau'n kanssa.

Skotlantilainen valistus tunnetaan yhtäältä tunteiden merkitystä korostavasta moraalifilosofiasta ja toisaalta sivistyksen ja yhteiskuntajärjestysten historiaa käsittelevistä teoksista. Jälkimmäisissä kritisoidaan yhteiskuntasopimusteorioita liian yksilökeskeisestä ja tahdonvaraisesta yhteiskuntakäsityksestä ja korostetaan, että ajatus yhteiskuntasopimuksesta on tarpeeton lisäoletus, joka ei selitä yhteiskuntien syntyä (esim. Saastamoinen 1998, 285–286). Skottien mukaan yhteiskuntia on ollut yhtä kauan kuin ihmisiä ja ne ovat kehittyneet neljän historiallisen vaiheen kautta. Ensimmäisessä kehitysvaiheessa elannon hankkiminen perustui metsästykseseen, toisessa paimentolaisuuteen, kolmannessa maanviljelykseen ja lopulta neljännessä kaupankäyntiin. Ajateltiin, että nämä elannon hankkimiskeinot kulkivat käsi kädessä yhteiskuntamuotojen kehityksen kanssa: yhteiskuntien katsottiin vastaavasti kehittyvän raakalaisuudesta (*savagery*) barbarian kautta kohti sivistystä (Taylor 2013, 79–80).

Kaupankäynti loi puitteet sivistykselle ja kasvavalle yksilönvapaudelle, kuten esimerkiksi Adam Smith argumentoi teoksessaan *Wealth of Nations* (1776). Sivistyksen kehitykseen liittyi keskeisesti tapojen, maun ja sosiaalisen kanssakäymisen hienostuminen, ja naisille annettiin keskeinen rooli tässä kehityksessä. Esimerkiksi David Hume viittaa taiteiden hienostumista käsittelevässä esseessä sukupuolten lisääntyvään sosiaaliseen kanssakäymiseen ja kuvaa kanssakäymisen vaikutuksia: ”Molemmat sukupuolet tapaavat huolettomalla ja ystävällismielisellä tavalla; ja miesten mielialat, kuten heidän käytöksensä, hioutuvat tuota pikaa” (Hume 1985, 271).⁴ Naisten merkitys liittyi heidän oletettuun luontaiseen tunneherkkyyteensä (*sensibility*). Yhtäältä ajateltiin, että naisten yhteiskunnallinen asema parantui sivistyksen myötä, kun miesten moraalinen luonne kehittyi ja he oppivat arvostamaan naisten tunneherkkyyttä. Toisaalta ajateltiin, että naisten tunneherkkyys tasapainotti liiketalouden potentiaalisia välineellisiä ja raaistavia haittavaikutuksia.

⁴ Suomennos on artikkelikirjoittajan.

Siirryttäessä 1800-luvulle syntyi jyrkkenevä jako elinkeinoelämän hallitseman julkisen alueen ja naisten hallitseman yksityisen elämän välillä (vrt. Reuter 2021a, 349).

Wollstonecraft käsitteli yhteiskuntakehitystä ennen kaikkea teoksissaan *An Historical and Moral View of the Origin and Progress of the French Revolution* (1794) ja *Letters Written During a Short Residence in Sweden, Norway, and Denmark* (1796). Hän jakaa skotlantilaisten käsityksen yhteiskuntamuotojen kehityksestä, mutta suhtautuu kriittisemmin yhtäältä liiketalouden vaikutuksiin ja toisaalta käsitykseen naisten luontaisesta tunneherkkyydestä. Kaupankäynnin kritiikki muistuttaa monin tavoin Rousseauin vastaavaa kritiikkiä, mutta naiskäsityksen kritiikki kohdistuu yhtä lailla skotteihin ja Rousseauhin. Ensimmäisessä poliittisessa teoksessaan *A Vindication of the Rights of Men* (1790), joka kritisoi Edmund Burken konservatiivista yhteiskuntäkäsitystä, Wollstonecraft kirjoittaa:

Euroopassa toteutunut sivistys on ollut hyvin vaillinainen. Kuten jokainen mielivaltaiseen kunniakäsitukseen pohjautuva käytäntö, se jalostaa tapoja (*manners*) moraalin kustannuksella, tekemällä keskusteluissa vallitseviksi sellaiset asenteet ja mielipiteet, jotka eivät sikiä sydäimestä ja jotka mielen hillitymmässä päättäväisyydessä ovat vailla arvovaltaa. (Wollstonecraft 1989a, 10.)⁵

Hänellä on selkeä käsitys myös siitä, mistä sivistyskehityksen ongelmat johtuvat ja miten kehityksen suuntaa pitäisi muuttaa:

Ja mikä on pysäyttänyt tämän kehityksen? – peritty omaisuus – perityt arvonimet. [...] olio, joka kykenee järkeilemään, ei olisi voinut olla huomaamatta [...], että aito onnellisuus löytyy siitä ystävyydestä ja läheisyydestä, josta ainoastaan tasavertaiset voivat nauttia. (Wollstonecraft 1989a, 10–11.)

Adam Smith allekirjoittaisi Wollstonecraftin periytyvän aseman ja omaisuuden kritiikin – edustihan maa-aatelisto kaupankäyntiä edeltävää maanviljelykseen perustuvaa yhteiskuntajärjestystä. Kaupankäynnin ajateltiin puolestaan edistävän tasa-arvoa. Ranskan vallankumouksen vaiheita käsittelevän teoksensa lopussa Wollstonecraft kuitenkin kritisoi myös kaupankäynnin

⁵ Suomennot Wollstonecraftin teoksista *A Vindication of the Rights of Men* ja *An Historical and Moral View of the Origin and Progress of the French Revolution* ovat artikkelikirjoittajan.

kautta syntyvää omaisuuden kasautumista ja kytkee kritiikkiään Smithin *Wealth of Nations* -teokseen. Hän kirjoittaa:

Kaupankäynnin tuhoisa vaikutus [...] koetaan monin tavoin. Ehkäpä kaikkein salakavalin vaikutus on kaupankäynnin tuottama varallisuuden aristokratia, joka halventaa ihmiskuntaa saamalla sen jäsenet vain vaihtamaan raakalaisuuden kesyyn nöyristelyyn, sen sijaan, että he omaksuisivat paremman järjenkäytön hienostuneisuuden. (Wollstonecraft 1989b, 233.)

Näimme, että kritisoidessaan puolitiehen jäänyttä sivistystä Wollstonecraft erottaa tavat (*manners*) varsinaisesta moraalista ja korostaa miellyttämiseen tähtäävien tapojen tuhoisaa vaikutusta. Tämä väite on jo itsessään skotlantilaisen historiakäsityksen kritiikki, joka muistuttaa Rousseauin sivistyskritiikkiä. Kritisoihan Rousseau ankarasti varsinkin oman aikansa ranskalaista tapakulttuuria ja naisten tuhoisaa roolia tämän kulttuurin kehityksessä.⁶

Wollstonecraftin tapojen ja tapakasvatuksen kritiikki on kuitenkin myös keskeinen osa hänen argumenttiaan naisten kykyjen ja oikeuksien puolesta, sillä kritiikillä on yhteys hänen tasa-arvokäsitykseensä. Naisten asemaa käsittelevässä teoksessaan *Naisten oikeuksien puolustus (A Vindication of the Rights of Woman, 1792)* hän ruotii yksityiskohtaisesti käsitystä naisten suuremmasta aistiherkkyydestä ja korostaa, että tämä käsitys tuhoaa varsinaisen moraalin. Wollstonecraft ei kritisoi tunteita sellaisenaan, vaan erottaa vahvat passiot – rohkeuden tunne on tyyppiesimerkki – heikoista tuntemuksista ja aistimuksista. Tunneherkkyys (*sensibility*) on hänen mukaansa pelkkä kauniimpi sana aistillisuudelle (*sensuality*) (Wollstonecraft 1989a, 115). Kritiikin kohteeksi joutuu ”sensualistien” tapa ylistää naisten heikkoutta kutsumalla sitä hienostuneisuudeksi ja herkkyydeksi (*delicacy*). Tämä kritiikki kohdistuu yhtä lailla skotlantilaisiin, joita edustavat James Fordycen ja John Gregoryyn teokset tyttöjen kasvatuksesta, kuin Rousseauhon. Wollstonecraft kirjoittaa:

Minua voidaan hyvinkin syyttää röyhkeydestä, mutta julistan yhtä kaikki uskovani vahvasti, että kaikki naisten koulutuksesta ja tavoista kirjoittaneet kynäniekat Rousseaua tohtori Gregoryyn saakka ovat onnistuneet tekemään naisesta vieläkin keinotekoisemman ja luonteeltaan heiveröisemmän kuin hän muuten olisi. Tämän seurauksena

⁶ Ks. esim. Rousseauin ”Lettre à M. d’Alembert”, joka käsittelee aikalaisteatterin demoralisoivaa vaikutusta ja naisten roolia siinä (Rousseau 2012a, 479–621).

naisista on tullut hyödyttömiä yhteiskunnan jäseniä. (Wollstonecraft 2011, 50; Wollstonecraft 1989a, 91.)

Sukupuolitetun aistillisuuden sijaan molempien sukupuolten pitää oppia samoihin periaatteisiin perustuvia universaaleja hyveitä. Seuraten ehkä ennen kaikkea Richard Pricea Wollstonecraft korostaa, että moraaliperustuu järkeen, mutta toisin kuin Price, hän painottaa, että varsinkin vahvat tunteet ovat myös tärkeä osa moraalipersoonan kehitystä.⁷ Ihmisiä pitää sukupuolesta riippumatta opettaa käyttämään järkeään itsenäisesti, jotta he pystyvät kulloisessakin tilanteessa tekemään oikeat arvostelmat ja moraalivalinnat. Valistuksen ihanteita seuraten Wollstonecraft ajatteli, että ihmisen pitää ”aikuistua”. Alistussuhteessa elävä ihminen ei pysty käskyjä seuraamalla toimimaan moraalisesti. Värikkääseen tyyliinsä Wollstonecraft kirjoittaa:

On itse asiassa silkkaa ilveilyä kutsua hyveelliseksi sellaista olentoa, jonka hyveet eivät ole seurausta oman järjen käytöstä. Tämä oli Rousseauin miehiä koskeva mielipide. Minä laajennan sen koskemaan myös naisia. (Wollstonecraft 2011, 49; Wollstonecraft 1989a, 90.)

Wollstonecraft jakaa itsenäisen järjenkäytön korostamisen Kantin kanssa, mutta samankaltaisuuksien lisäksi heidän väliltään löytyy keskeisiä eroja. Wollstonecraft on ”esikantilainen” moraalijattelijä siinä merkityksessä, että hän ei pidä järkeä autonomisena moraalilain säätäjänä. Ihmisen pitää käyttää järkeä itsenäisesti, mutta moraalilaki on Jumalan säätämä (esim. Wollstonecraft 1989a, 34, 170). Järki tuntee lain, mutta ei säädä sitä. Wollstonecraft korostaa myös tunteiden moraalista merkitystä ja moraalien yhteiskuntapoliittisia reunaehtoja eri tavalla kuin Kant.⁸ Yhteiskuntapoliittisiin reunaehtoihin kuuluu keskeisesti kysymys sukupuolten tasa-arvosta. Tämä katkelma kiteyttää Wollstonecraftin käsitystä:

Yhteiskunnassa on oltava enemmän tasa-arvoa, tai muuten moraalisuus ei koskaan löydä vakaata perustaa. Tällainen hyveellinen tasa-arvo ei seiso vakaasti edes kalliolla, jos toinen puoli ihmiskunnasta kahlitaan pahnanhohjimmaiseksi kohtalon voimin, sillä he tuhoavat jatkuvasti sen

⁷ Pricen vaikutuksesta Wollstonecraftin ajatteluun ks. Reuter 2014. Tunteiden merkityksestä Wollstonecraftin moraalifilosofiassa ks. Reuter 2016 ja tunteiden suhteesta järkeen myös Reuter 2019a.

⁸ Tarkemmin Wollstonecraftin ja Kantin moraalikäsitysten eroista ja samankaltaisuuksista ks. Reuter 2018.

perustaa tietämättömyytensä tai ylpeytensä vuoksi. (Wollstonecraft 2011, 243; Wollstonecraft 1989a, 211.)

Tasa-arvon ja itsenäisen ajattelun vaatimukset muodostavat Wollstonecraftin valistusajattelun kovan ytimen, joka tarjoaa perustan hänen aikalaissivistyksen kritiikilleen, hänen kasvatustajattelulleen ja naisten yhtäläisten oikeuksien vaatimukselle. Tässä yhteydessä sukupuolten tasa-arvon vaatimus yhtäältä yleistää valistuksen painopisteitä ja toisaalta konkretisoi ne. Itsenäisen ajattelun ulottaminen naiseen tarkoittaa, että se koskee ihmiskuntaa kokonaisuutena. Samanaikaisesti yksityiskohtainen keskustelu naisten kasvatuksesta konkretisoi itsenäisen järjenkäytön merkityksen sekä osoittaa kuinka sitä voidaan oppia.

Olympe de Gouges, poliittinen tasa-arvo ja sukupuoliero

Valistusajan naisajattelijoiden sukupuolikäsitysten erilaisuus tulee hyvin näkyviin, kun vertaa Wollstonecraftin ajattelua Olympe de Gougesin naisten oikeuksien puolustukseen. Pamfletissa *Naisten oikeudet. Kuningattarelle (Les droits de la femme. A La Reine, 1791)* Gouges esittää yksityiskohtaisesti yhtäläisiä oikeuksia naisille ja miehille, mutta toisin kuin 1600-luvun ajattelijat ja Wollstonecraft, Gouges ei perustele vaatimuksiaan sukupuolten samalaisuudella vaan heidän yhteistyöllään. Hän kirjoittaa:

Mies, kykenetkö oikeudenmukaisuuteen? Kysymyksen esittää sinulle nainen – sallinet hänelle edes tämän oikeuden. Kerro, mikä valtuutti sinut orjuuttamaan sukupuoleni suvereenin valtasi alle. Voimasi? Kykysi? Katso luoja hänen viisautessaan, tutki suurenmoista luontoa, jota ilmeisesti haluat muistuttaa, ja anna esimerkki vastaavasta tyranniasta, jos uskallat. [...] Etsi ja erota sukupuolet toisistaan luonnon toiminnassa, jos pystyt, tutki niitä. Kaikkialla huomaat niiden sekoittuneen toisiinsa, kaikkialla ne toimivat yhteistyössä harmonisena kokonaisuutena rakentaakseen tätä kuolematonta mestariteosta. (Gouges 2021, 328.)

Tässä näemme jälleen, kuinka miesten naisia kohtaan harjoittama vallankäyttö kuvataan tyrannian muotona. Naiset ovat Gougesin argumentaatioissa samanarvoisia miesten kanssa, mutta ei sen takia, että he olisivat samanlaisia, vaan sen takia, että sukupuolet on luotu muodostamaan harmoninen kokonaisuus.

Gougesin sukupuolikäsitys on saanut vaikutteita Rousseaulta, vaikka Gouges vetääkin sukupuolierosta erilaiset johtopäätökset kuin Rousseau. Rousseau kirjoitti nuoruudessaan esseitä naisista, joissa hän oli ainakin osittain

omaksunut 1600-luvun käsityksen sukupuolten samuuteen perustuvasta tasa-arvosta, mutta kirjoittaessaan teostaan *Émile* hän oli luopunut tästä käsityksestä ja kritisoi ”turhamaisia kiistoja” siitä ovatko sukupuolet tasa-arvoisia.⁹ Hän korostaa, että sukupuolten välinen samankaltaisuus pikemminkin häiritsee kuin vahvistaa niin naisten kuin miestenkin tarkoitusta. Rousseau mukaan molemmat sukupuolet täydellistyvät suorittamalla luonnon juuri heille suomaa tarkoitusta. Tässä kohtaa Gougesin ja Rousseau muotoilut ovat hyvin lähellä toisiaan.

Myös Rousseau piti periaatteessa sukupuolia samanarvoisina, mutta hän sijoitti nämä eri elämänalueille, naiset kodin piiriin ja miehet yhteiskunta-elämän puolelle. Gouges puolestaan korostaa, että juuri erilaisuutensa vuoksi naisten pitää osallistua julkiseen elämään ja poliittiseen päätöksentekoon, jotta yhteiskunta kehittyisi parhaalla mahdollisella tavalla (vrt. Reuter 2021b, 320–321). Gougesin näkökulmasta Rousseau ei vie ajatusta sukupuolierosta tarpeeksi pitkälle, vaan ajattelee, että mies voi poliittisessa päätöksenteossa edustaa ihmiskuntaa kokonaisuudessaan. Kuten näimme yllä olevasta lainauksesta, Gouges korostaa, että myös mies on sukupuoli, joka voi edustaa vain omaa puolikastaan ihmiskunnasta. Harmoninen yhteiskunta edellyttää, että molemmat sukupuolet ovat edustettuina poliittisessa päätöksenteossa.

Tästä lähtökohdasta käsin Gouges esittää poliittisen tasa-arvo-vaatimuksen, johon yhdistyy ajatus luonnollisista sukupuolieroista. ”Naisen ja naiskansalaisen oikeuksien julistuksessa”, joka sisältyy teokseen *Naisten oikeudet. Kuningattarelle*, Gouges toteaa ensimmäisessä artikkelissa, että ”Nainen syntyy vapaaksi ja pysyy oikeuksiltaan tasavertaisena miehen kanssa” (Gouges 2021, 329). Nainen on siis miehen lailla luonnostaan vapaa olento, minkä nojalla hänen kuuluu nauttia tasavertaisista oikeuksista. Kuten Agrippan kohdalla, Gougesin ajatus molempien sukupuolten synnynnäisestä vapaudesta ei edellytä ajatusta sukupuolten samanlaisuudesta. Agrippa ajatteli, että naiset ovat moraalikyvyyiltään miehiä parempia. Gouges ei aseta sukupuolia paremmuusjärjestykseen, mutta hänen tasa-arvon käsitteensä eroaa keskeisiltä ominaisuuksiltaan 1600-luvun käsityksestä sukupuolten samuuteen perustuvasta tasa-arvosta. Gougesin kohdalla tasa-arvo on poliittinen vaatimus, ei metafyyssinen ominaisuus. Vapaus sen sijaan on ihmisluontoon kuuluva metafyyssinen ominaisuus.

Gougesin naisen ja naiskansalaisen oikeuksien julistusta luetaan usein Ranskan kansalliskokouksen ”Ihmis- ja kansalaisoikeuksien julistuksen” kritiikkinä. Gouges kirjoitti kuitenkin omaa julistustaan kaksi vuotta alku-

⁹ Rousseauin nuoruuden esseiden naiskäsityksestä ks. Botting 2017 ja *Émile* -teoksen argumentaatiosta Rousseau 2012b, 825–826.

peräisen julistuksen jälkeen, ja se on ensisijaisesti kannanotto Ranskan kansalliskokouksen pitkään valmistelemaan ja Ludvig XVI:n syyskuussa 1791 vahvistamaan uuteen perustuslakiin (vrt. Reuter 2021b, 321–322). Perustuslaki erotti aktiivisen ja passiivisen kansalaisuuden toisistaan ja myönsi täydet poliittiset oikeudet vain aktiivisille kansalaisille. Naiset saivat aikaisempaa vahvemman oikeusturvan, mutta heille ei myönnetty poliittisia oikeuksia.

Julistaessaan naisen ja naiskansalaisen oikeuksia Gouges tukeutuu alkuperäiseen julistukseen pikemmin kuin kritisoi sitä. Hän korostaa alkuperäisen julistuksen universaalia luonnetta: se koskee kaikkia ihmisiä sukupuolesta riippumatta, mutta tämä ei Gougesin luennassa tarkoita, että julistus olisi sukupuolineutraali, vaan se koskee kahta toisiaan täydentävää sukupuolta. Joidenkin oikeuksien kohdalla sukupuoliero on relevantti. Artiklassa XI, joka käsittelee sananvapautta, Gouges huomauttaa, että oikeus on naiskansalaiselle erityisen tärkeä, koska se takaa hänelle mahdollisuuden sanoa vapaasti ”olen lapsenne äiti” (Gouges 2021, 331), eli mahdollisuuden nimetä aviottoman lapsen isä ilman pelkoa kunnianloukkaussyysteistä.

Tulkitsijat eivät ole aina käsittäneet Gougesin strategian yksityiskohtia. Meidän päivämme feministisen teorian parissa Gougesin ajattelua tunnetaan ennen kaikkea Joan W. Scottin tulkinnan kautta. Moderniksi klassikoksi muodostuneessa teoksessaan *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man* (1996) Scott väittää, että Gougesin pyrkimys yhdistää universaaleja oikeuksia sukupuolieroon epäonnistuu. Scottin argumentti on käsittehistoriallinen: oikeuksia käsittelevä diskurssi on luonut sukupuolieron käsitteen perustellakseen, miksi universaalit oikeudet eivät koske naisia (Scott 1996, 16–17). Kirjaotsikon mainitsema paradoksi kuvaa postmodernin dekonstruktion hengessä, miten universaalien oikeuden ja sukupuolieron käsitteet ovat muodostuneet toisiaan ulossulkeviksi. Gougesin epäonnistuminen on Scottin mukaan käsitteellinen välttämättömyys.

Scottin analyysillä on paljon ansioita, mutta sitä voi myös kritisoida. Scott olettaa oikeusdiskurssin liian yhtenäiseksi eikä ota huomioon, että myös Gougesin pamfletti on osa tätä diskurssia (vrt. Reuter 2019b). Gougesin näkökulma passitettiin poliittisen teorian marginaaliin, mutta se on mukana rakentamassa vastadiskurssia, jonka juuret ulottuvat Christine de Pizanin renessanssihumanismiin asti ja joka on kyseenalaistanut miesten harjoittamaa valtaa ja muotoillut ihmiskäsityksensä niin, että siinä on tilaa myös sukupuolierolle. Väittämällä, että Gouges ajautuu paradoksiin, Scott tulee tahtomattaan vahvistaneeksi sitä valtadiskurssia, jota hän pyrkii dekonstruoimaan.

Gougesin muotoilema vastadiskurssi on erityisen tärkeä sen takia, ettei hän tulkitse universaaliuutta sukupuolineutraaliudeksi. Gouges ei vaadi

naisille oikeuksia, jotka ovat itsessään sukupuoleettomia, vaan hän väittää, että Ranskan vallankumouksen alkuperäisen julistuksen universaalit oikeudet voivat toteutua vain, jos ne sukupuolitetaan. Gouges korostaa, että myös mies on sukupuoli, eikä sukupuolineutraali ihmisyyden edustaja. Hän ei eksplisiittisesti kritisoi Rousseau'n sukupuolikäsitystä, mutta hän tulee osoittaneeksi, että Rousseau oli väärässä, kun hän oletti, että mies voisi olla yhtä aikaa perhepiirin sukupuoliolio ja perhettä edustava, sukupuolineutraali poliittinen toimija. Siinä käsityksessä piilee aito paradoksi. Tämä Gougesin ajattelun meidän aikamme kriittistä miestutkimusta muistuttava piirre jää Scottilta huomaamatta.

Johtopäätöksiä

Toivon osoittaneeni, että ei ole olemassa yhtä yhtenäistä tapaa, jolla kysymys sukupuolesta ilmenee valistuksen filosofisessa ajattelussa. Olen lähestynyt aihetta kolmen näkökulman kautta: tutkimalla vapauden, tasa-arvon ja sisaruuden ilmentymistä ennen Ranskan vallankumousta, tarkastelemalla Mary Wollstonecraftin käsitystä sivistyksestä ja sukupuolesta sekä lopuksi käsittelemällä Olympe de Gougesin käsitystä tasa-arvon ja sukupuolieron suhteesta. Näillä kysymyksenasetteluilla on omat erityispiirteensä, jotka kehittyivät hyvin erilaisissa historiallisissa konteksteissa, mutta niitä yhdistää eräänlainen valistuksen yleisten ihanteiden konkretisoituminen. Jo Agrippa nosti esille kysymyksen vapauden yhteiskunnallisista ehdoista. Wollstonecraft pohtii yksityiskohtaisesti mitä itsenäinen ajattelu edellyttää, ja Gouges osoittaa, että voimme puhua universaaliuudesta vain ottamalla huomioon, että ihmiskunta koostuu kahdesta sukupuolesta.¹⁰

Jyväskylän yliopisto

¹⁰ Kiitän SFY:n *Valistuksen perinnöt* -kollokvion järjestelytoimikuntaa esitelmäkutsusta ja kollokvion osallistujia innostavista keskusteluista. Erityiskiitos Hemmo Laiholle ja Tuomas Parsiolle tekstin huolellisesta kommentoinnista.

Kirjallisuus

- Agrippa von Nettesheim, Henricus Cornelius (2021). Naissukupuolen jaloudesta ja ylhäisyydestä. Suom. Tuomas Parsio. Teoksessa Martina Reuter (toim.): *Miesvaltaa murtamassa: Varhaisten feministien filosofisia kirjoituksia*. Helsinki: Gaudeamus, 86–117 (lat. alkuteos 1529).
- Aristoteles (1991). *Politiikka*. Teokset VIII. Suom. A. M. Anttila. Helsinki: Gaudeamus.
- Botting, Eileen Hunt (2017). The Early Rousseau’s Egalitarian Feminism: A Philosophical Convergence with Madame Dupin and ‘The Critique of the Spirit of the Laws’. *History of European Ideas* 43 (7), 732–744.
- Christine de Pizan (2021). Kirja naisten kaupungista (otteita). Suom. Erika Ruonakoski. Teoksessa Martina Reuter (toim.): *Miesvaltaa murtamassa: Varhaisten feministien filosofisia kirjoituksia*. Helsinki: Gaudeamus, 35–73 (ransk. alkuteos 1405).
- Gouges, Olympe de (2021). Naisten oikeudet. Kuningattarelle. Suom. Erika Ruonakoski. Teoksessa Martina Reuter (toim.): *Miesvaltaa murtamassa: Varhaisten feministien filosofisia kirjoituksia*. Helsinki: Gaudeamus, 326–340 (ransk. alkuteos 1791).
- Gournay, Marie le Jars de (2021). Miesten ja naisten tasa-arvosta. Suom. Tuomas Parsio. Teoksessa Martina Reuter (toim.): *Miesvaltaa murtamassa: Varhaisten feministien filosofisia kirjoituksia*. Helsinki: Gaudeamus, 198–212 (ransk. alkuteos 1641).
- Hoekstra, Kinch (2013). Hobbesian Equality. Teoksessa S. A. Lloyd (toim.): *Hobbes Today: Insights for the 21st Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 76–112.
- Hume, David (1985). Of Refinement in the Arts. Teoksessa David Hume: *Essays: Moral, Political, and Literary*. Toim. Eugene F. Miller. Indianapolis: Liberty Fund, 268–280.
- Marinella, Lucrezia (2021). Naisten ylevyydestä ja erinomaisuudesta sekä miesten vioista ja puutteista (otteita). Suom. Laura Lahdensuu. Teoksessa Martina Reuter (toim.): *Miesvaltaa murtamassa: Varhaisten feministien filosofisia kirjoituksia*. Helsinki: Gaudeamus, 129–184 (ital. alkuteos 1601).
- Mäkinen, Virpi (2019). Eurooppalaisen oikeuskäsitteen aatehistoria antiikista varhaiselle uudelle ajalle. Teoksessa Maija Aalto-Heinilä & Visa Kurki (toim.): *Mitä oikeudet ovat? Filosofian ja oikeustieteen näkökulmia*. Helsinki: Gaudeamus, 19–32.
- Poulain de la Barre, François (2021). Sukupuolten tasa-arvosta (otteita). Suom. Tuomas Parsio. Teoksessa Martina Reuter (toim.): *Miesvaltaa murtamassa:*

- Varhaisten feministien filosofisia kirjoituksia*. Helsinki: Gaudeamus, 256–288 (ransk. alkuteos 1673).
- Reuter, Martina (2014). 'Like a Fanciful Kind of *Half Being*'. Mary Wollstonecraft's Criticism of Jean-Jacques Rousseau. *Hypatia: A Journal of Feminist Philosophy* 29: 4, 925–941.
- Reuter, Martina (2016). The Role of the Passions in Mary Wollstonecraft's Notion of Virtue. Teoksessa Sandrine Bergès & Alan Coffee (toim.): *The Social and Political Philosophy of Mary Wollstonecraft*. Oxford: Oxford University Press, 50–66.
- Reuter, Martina (2018). Mary Wollstonecraft's Contribution to the 'Invention of Autonomy'. Teoksessa Sandrine Bergès & Alberto Siani (toim.): *Women Philosophers on Autonomy: Historical and Contemporary Perspectives*. New York: Routledge, 112–130.
- Reuter, Martina (2019a). Reason, Passion, Imagination. Teoksessa Sandrine Bergès, Eileen Hunt Botting & Alan Coffee (toim.): *The Wollstonecraftian Mind*. Abingdon: Routledge, 338–350.
- Reuter, Martina (2019b). Equality and Difference in Olympe de Gouges' *Les droits de la femme. A La Reine*. *Australasian Philosophical Review* 3 (4), 403–412.
- Reuter, Martina (2021a). Harriet Taylor Mill. Teoksessa Martina Reuter (toim.): *Miesvaltaa murtamassa: Varhaisten feministien filosofisia kirjoituksia*. Helsinki: Gaudeamus, 343–351.
- Reuter, Martina (2021b). Olympe de Gouges. Teoksessa Martina Reuter (toim.): *Miesvaltaa murtamassa: Varhaisten feministien filosofisia kirjoituksia*. Helsinki: Gaudeamus, 317–325.
- Rousseau, Jean-Jacques (2012a). *Œuvres complètes. Édition thématique tricentenaire*, vol. 16. Toim. Raymond Trousson, Frédéric S. Eigeldinger, ym. Genève & Paris: Slatkine & Champion.
- Rousseau, Jean-Jacques (2012b). *Œuvres complètes. Édition thématique tricentenaire*, vol. 8. Toim. Raymond Trousson, Frédéric S. Eigeldinger, ym. Genève & Paris: Slatkine & Champion.
- Saastamoinen, Kari (1998). Yhteiskuntasopimusteoria. Teoksessa Petter Korkman & Mikko Yrjönsuuri (toim.): *Filosofian historian kehityslinjoja*. Helsinki: Gaudeamus, 265–288.
- Scott, Joan W. (1996). *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man*. Cambridge: Harvard University Press.
- Skinner, Quentin (1998). *Liberty before Liberalism*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Taylor, Jacqueline (2013). The Idea of a Science of Human Nature. Teoksessa James A. Harris (toim.): *The Oxford Handbook of British Philosophy in the Eighteenth Century*. Oxford: Oxford University Press, 65–83.
- Wollstonecraft, Mary (1989a). *The Works of Mary Wollstonecraft*, vol. 5. Toim. Janet Todd & Marilyn Butler, apulaistoim. Emma Rees-Mogg. London: William Pickering.
- Wollstonecraft, Mary (1989b). *The Works of Mary Wollstonecraft*, vol. 6. Toim. Janet Todd & Marilyn Butler, apulaistoim. Emma Rees-Mogg. London: William Pickering.
- Wollstonecraft, Mary (2011). *Naisten oikeuksien puolustus*. Suom. Ville-Juhani Sutinen. Turku: Savukeidas.